

Az alföldi város.

Történeti előzmények. — A városkép. — Népeség. — Társadalom. — Jogi szervezet. — Gazdaságpolitika. — Városkultúra. — Irodalom.

Megszoktuk az alföldi várost a dunántúli és hegyvidéki várossal szemben alacsonyabbrendűnek tekinteni, különösen ha a városképről, lakosságról és városkultúráról beszélünk. E csaknem közhellyé vált fel fogással szemben, ha az Alföld városalakító erőit beható vizsgálat tárgyává tesszük, azt kell megállapítanunk, hogy az alföldi város a magyar föld és a magyar nép sorsát leginkább kifejező s éppen ezért a legtöbb sajátos vonást hordozó várostípus.

Az alföldi város születését tekintve kétségtelenül fiatalabb a hegyvidékinél. Legtöbbjének, egy-két Pannoniára utaló kaputelepülést leszámítva, római folytonossága sincs. Érthető, hogy a honfoglaló magyarság szívesebben kapcsolódott bele a már meglévő dunántúli város-
magokba, azokba a számos esetben római folytonosságot is hordozó településekbe, amelyek egyúttal természetes katonai, közigazgatási, politikai és gazdasági központul is kínálkoztak. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az Alföld nem birt városalakító erővel, csupán annyit, hogy itt közismert történeti okoknál fogva később jelentkeznek a városalakító tényezők.

Alföldi városaink legtöbbször nem alapított város, hanem faluból kibontakozó település. Kialakulásukban elsősorban katonai és gazdasági erők hatottak közre. Az alföldi részekben települő magyarság számára elsősorban jöttek figyelembe a természettől védett helyek, a meglévő földvárak, erődítések és avargyűriük. Ilyeneknek tekinthetők a törzsi székhelyek, a törzsfők és nemzetségfők szállásai, amelyek később egyházmegyei és vármegyei székhelyek lettek, mint pl.: Csanád, Csongrád, Szolnok, Gyula, Temesvár, stb. A síkvidéket benépesítő téli szállásokból kialakuló apró falvak közül a kereszténység felvétele után a templommal bíró községek, az ú. n. „egyházashelyek“ jutottak kedvezőbb fejlődési körülmények közé. További fejlődési lehetőséget jelentett számukra, ha az egyházashelyet fejedelmi sarj vagy főrendű család állandó tartózkodási helyül választotta, aki ebben az esetben a településnek földesura és kegyura lett.

Az alföldi város aránylag késői megjelenésének további okaként a tatárjárást jelölhetjük meg. E pusztító vihar elsősorban a síkvidéki

települések közül szedte áldozatait, amelyek sorában számos virágzó alföldi község és mezőváros volt, mint Cegléd, Szeged, Csanád, Nagylak, stb. A tatárbetörés azonban nemcsak elsodró, hanem településfejlesztő hatással is birt. A keleti veszedelem feltartóztatása céljából az Alföldön is keletkeztek fallal körülvett települések és megerősített városok. Védelmi okokból épült ki Délmagyarországon a délvidéki erőd-vonal: Bács, Bodrog, Földvár, Titel, Palánka, stb. Települési rendünknek a tatárjárást követő virágzó korszakában épülnek fel az Alföldön a jász és kun szállások központjai: Halasszék, Kecskemétszék, Berényszék, a későbbi hasonlónevű városok ősei. A tatárjárásra következő virágzó településtörténeti korszaknak az alföldi város egy külön fejezetét alkotja. A XIV. és XV. században kialakulóban vannak az alföldi város körvonalai. A középkor végén az alföldi szabadalmas mezővárosok és szabad községek a legjobb úton haladnak a nyugatias városforma felé. E sokatigérő emelkedő korszakot zavarta meg és térítette hosszú időre más irányba a törökhódoltság.

A hosszú török uralom súlyos sebeket ütött az Alföld települési rendjén. A sűrűn megismétlődő török betöréseket az iszlám torkában lévő délvidéki városok: Pétervárad, Zombor, Zenta, Baja, Szabadka súlylették meg a legérzékenyebben. Virágzó városképük pusztulásánál is súlyosabb csapás volt fogyó magyar lakosságuk elhagyott tűzhelyeinek idegen kézre jutása. A legtöbb alföldi város pusztulását nem egyszeri törökjárás, hanem a sűrűn megismétlődő betörések és a török által átplántált szervezet okozta. Alföldi városaink krónikái számontartják a lakosság futásait, a helység életének hosszabb vagy rövidebb ideig tartó szünetelését. Nem egyszerre és nem táji összefüggések szerint pusztult el az Alföld településrendje. Arad, Békés, Bihar, Szolnok és Szabolcs megyék várostelepüléseit a 15 éves háború juttatta a pusztulás szélére. Az 1556-i és az 1683—86-i tatárbetörés a Jászságban és a Kis- és Nagyunságban okozott jóvátehetetlen károkat. E területeken a XVII. sz. végén már csak két város állott: Jászberény és Halas.

Szomorú következménye volt a török hódoltságnak a kistelepülés, a falu pusztulása. Az alföldi falvak fogyó lakossága a kizsákmányoló adórendszer elől menekülni kényszerült. E kényszerű népmozgalom során a Tiszántúl és a Duna-Tiszaköz pusztuló falvainak lakossága a töröknek közvetlenül adózó, nagyobb biztonságot nyújtó kincstári községekbe, az ú. n. khászvárosokba özönlött. Így jöttek létre az Alföld falukülsejű, nagyhatárú, zsúfolt lakosságú parasztvárosai: Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Mezőtúr, Makó, Hódmezővásárhely, stb. E hosszú harc alatt épülnek fel Erdély bejáratánál, a Hernád, Körösök és Berettyó mentén a magyar önfenntartási ösztön őrhelyei, a félig katona,

félig polgári berendezésű hajduvárosok: Szoboszló, Böszörmény, Nánás, Hadháza, Dorog, Polgár és Vámospércs. Ugyanekkor az Alföldön is számos várostelepülés, mint török közigazgatási és katonai központ, várral, palánkkal erősített meg és a török huzamosabb ott-tarzkodása révén keleties vonásokat kapott.

A török hódoltság másfélszázada alatt az Alföldön virágzó és pusztuló települések keletkeztek. A sors változásához képest a virágzásban és pusztulásban is voltak fokozatok. A török kincstárnak közvetlenül adózó városok, mint Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, a vállalt szolgáltatások teljesítése ellenében viszonylagos jólétet élveztek, gazdaságilag és népileg is erősödtek. A kétféle adózó Debrecen látott derűs és borús napokat is, de folytonossága nem szűnt meg soha. Számos alföldi város, mint Félegyháza, Zenta, Kalocsa, Orosháza, Nagyszalonta, Tótkomlós, csaknem nyomtalanul eltűnt a föld színéről. Karcag városi élete évtizedeken át szünetelt. Makót háromszor pusztítja el a török és mindháromszor visszatelepül a régi helyére. Küzdelmes sors jutott osztályrészül Szegednek, Aradnak és Hódmezővásárhelynek is. Halas a XVI. sz. folyamán kétízben is csaknem teljesen elpusztult, de Baranya megye színmagyar lakosságából erősítést kapva újból magához tért.

Az alföldi városok jelentékeny része átvészelte a törökhódoltságot. Egyesek közülök, mint a kincstárnak adózó parasztvárosok és a törökös palánkvárosok, meg is erősödtek. A felszabadító hadjárat azonban újabb megpróbáltatást jelentett az alföldi város számára. A hajduvárosok és az erőd nélküli parasztvárosok nem szenvedtek nagyobb károkat a hadműveletek során, de a töröklakta palánkvárosok közül számos elpusztult. Néhányat a karlócai békeszerződés rendelkezései értelmében kellett lebontani.

A török uralom alól való felszabadulással új korszak kezdődik az alföldi város életében. A másfél századon át hegyvidékre széledt lakosság sűrű rajokban kezd visszaözönlenni a felszabadult Alföld felé. E népmozgalm gyorsan kifejezésre jut az újjátelepülő alföldi városok lélekszámában. A török hódoltság alatt népileg megerősödő parasztvárosok lakossága új honfoglalásra indul közelebbi és távolabbi vidékekre. Az új földesurak, mint Grassalkovich, Mercy, Harruckern, telepítő munkája során is számos elpusztult alföldi város éled újjá új településformával és új lakossággal. A török hódoltság elsodorta az Alföld kisalurendszerét. A városok körül az elpusztult falvak nem épülnek fel többé, hanem megjelenik helyükön az Alföldet annyira jellemző tanyatelepülés.

Az igen népiség települési hullámai az Alföld déli, keleti és északi határáig eljutnak s az alföldi városok népi összetételében is jelentkeznek. Bácska és Bánát egyes városai, mint Ujvidék, Zombor,

északi határáig eljutnak és az Alföldi városok népi összetételében is jelentkeznek. Bácska és Bánát egyes városai, mint Ujvidék, Zombor, Nagybecskerek, Veisec, Fehértemplom, német és délszláv lakosságot kapnak. Gyulára, Aradra, Nagyváradra román telepesek érkeznek. Békéscsaba, Szarvas, Mezőberény, Nyiregyháza, Tótkomlós szlovák lakossággal élődnek újjá. E korszakban a hazai és európai gazdasági életbe való bekapcsolódás, az elköltözött intézmények visszatérése és új szervezetek létesítése megsokszorozzák az alföldi városok népi és gazdasági erejét, ami a városi élet minden területén kifejezésre jut.

A XIX. és XX. századot az alföldi város újabb fellendülési korszakának, a városias mag kialakulási korának nevezhetjük. Nagyszabású építkezések: vasút, hidak, folyószabályozás, népjóléti szervezetek, városrendezés, különböző beruházások jelölik e korszak egyes állomásait. E fellendülésnek az első világháború és az azt követő átmeneti hanyatlás vetett véget. Az erőszakos területi intézkedések megfosztottak egyes városokat természetes életterüktől és megállították azokat fejlődésükben. Egyes alföldi városok lassú sorvadásnak, mások kényszerű fellendülésnek indultak.

A mai városias magból, falusias övezetből és tanyakörzethőli álló településformáját az alföldi városnak történelmi és földrajzi erők alakították ki. Látszólagos egyhangúsága mellett is leolvasható róla az elmúlt idők kezenyoma. Az alföldi város településformája kezdetben egészen falusias volt. A település helye, amint arra régészeti leletek is utalnak, mindig alkalmas volt az emberi letelepedésre. Ilyen értelemben beszélhetünk az alföldi városok prehisztórikus, római és népvándorláskoráról. A falusias településformát földrajzi okok is megmagyarázzák. Eredetileg az Alföld nagyobb falvai és mezővárosai soros vagy utcás települések voltak. A középkori kútfők Szegedet is egyetlen hosszú utcából álló falunak írják le. Az alföldi város mezőgazdasági súlypontja a kertes városformában jutott kifejezésre. Ez tipikus gazdasági település volt és a kertes faluból bontakozott ki. Erre mutat az is, hogy ma sincs lényeges különbség az alföldi város és falu között. Az alföldi falu, ellentétben a hegyvidékivel, a város kisebbitett másának tekinthető. A kertes település lényege: a gazda egyik telkén maga lakik, a másikon állatállományát tartja. A jobbmódú tanyai gazdának ma is van a városban háza, ahova öregségére visszavonul, átadván a tanyát a fiataloknak.

A kertes város azonban nem egyedüli településformája az alföldi városnak. Itt is találkozunk, ha csekélyebb számban is, várvárosokkal és kapuvárosokkal, amelyek a mezőgazdaságin kívüli katonai, ipari és kereskedelmi feladatokat is szolgálták. Így Baja az Alföld és Dunántúl összekötőhelye volt, amelyet a török is szükségesnek tartott párkánnyal megerősíteni. Szolnok, mint folyami átkelőhely, kezdettől fogva csomópontja az átkelőhelyhez vezető utaknak, később a vasutaknak is, ami meglátszik morfológiai szerkezetén is. Ebbe a csoport-

ba sorozhatjuk több más várossal együtt Gyulát, Váradot és Temesvárt is. Természetesen számos vonásukban e városok is magukon viselik az alföldi város általános bélyegeit.

Az alföldi város településformájára elhatározó hatással volt a török hódoltság. Ekkor kapja végleges formáját a pusztuló falvak halálából megszülető alföldi kertés parasztváros. Az elfutott falu határával együtt beolvadt a hajlékot adó városba és annak lélekszámát aránytalanul felduzzasztotta. A lakosság szűk belterületen zsúfolódott össze, amelyet köröskörül védelmet nyújtó kertség, ólak, istállók öveztek. A megnövekedett határnak csak a város közvetlen közelében fekvő részét használták gabonatermesztésre, a többi kietlen pusztá, nádas és sovány legelő lett. E városok felépítése hű képe volt a lakosság állattenyésztő foglalkozásának. Uthálózatukat a csorda és csürhejárás szabta meg. Török helyőrség nem lakott bennük, várszerű erősítésük, katonai épületeik nem voltak. Egy kis palánk vagy kerítés elegendő volt hirtelen meglepetések ellen és a tolvajok távoltartására. Sovány pusztákból álló határuk összeért és magánhordta az elkövetkező tanyarendszer csíráit. Kecskemét 32 ezer holdnyi határa 37 község beolvadásából keletkezett. Debrecen mintegy 45 község területét és lakosságát szívta fel. A kisebb kiterjedésű Makóba is 15 község határa olvadt bele. Az alföldi kertésváros típusa lett a síkvidéki várostelepülésnek. A török hódoltság után keletkező új várostelepülések is, mint pl. Békéscsaba, Kiskunfélegyháza, ebben a formában épültek fel.

A hajdúvárost, amely átmeneti típus az erősítés nélküli parasztváros és a palánkos törökváros között, nem a természetes fejlődés szülte, hanem az önfenntartási ösztön, a szükség. Bocskay István és Báthory Gábor azzal a céllal telepítették a hajdúvárosokat, hogy a belsőbb területeknek védelmi vonalul szolgáljanak. Az első hajdúvárosok mintegy ezer-ezer lakóval bíró katonaközségek voltak. Lakosságuk számára hivatásuk szabta meg a katonai berendezkedést. Ehhez illeszkedett a város építésmódja, közigazgatása és gazdasági kormányzata. Településformájuk a magyar várhoz hasonlított. A magyar vár harmas övezetének, az óvárnak, huszárvárnak és latorkertnek megfelelt a hajdúváros belsővárosa, palánkjá és kertsege. A hajdúvárosok is nagyhatárú, kis belterületű, védett települések, szűk helyre zsúfolt lakossággal. Településformájuk védelmet biztosított anélkül, hogy a török várépítési tilalmába ütközött volna. A belváros közepén templomerőd volt, őrtoronnyal, lőréses fallal, kapukkal. A kertségben voltak a hajdúk lovai, istállói és gazdasági berendezései. Formájában a belsővárhoz idomult és jóval nagyobb volt a kerített belvárosnál. A beltelkeket egytormán osztották fel. Az árkon kívül mindegyikhez szérűskert is tartozott. A hajdúváros kerített jellege a törökhódoltság tartamához volt kötve. A hódoltság után a kerítések megszűnnek és a huszárváros berendezése gazdaságivá alakul át. A biztonságot ígérő hajdúváros is gyorsan magához vonzotta a környékén fekvő pusztuló községeket.

Igy pl. Hajdúböszörmény 57 ezer holdnyi külterületébe 10—12 elpusztult falu határa olvadt bele.

Palánkvárosokká a török polgári és katonai igazgatás központjai az ejalet és szandzsákszékhelyek lettek. Török helyőrség tartózkodott bennük, katonailag meg voltak erősítve. Egyesek közülük forgalmas kereskedőteleppé fejlődtek. A török bentlakása megóvta őket a pusztulástól, városképet és városjellegét adott nekik. A palánkvárosok átélték a törökhódoltságot és a hosszú megszállás során jellegzetes keleti vonásokat kaptak. A benne tartózkodó török elkülönült a keresztény lakosságtól, a palánkkal, falakkal, tornyokkal megerősített belsővárosba húzódott. A palánkváros váraljával, palánkkal, párkánnyal, tabánnal bővült ki, amik a kapuk elé telepített külvárost jelentették. A Tabán elnevezés napjainkig számos alföldi városban megmaradt, mint pl. Halas, Szolnok, Hódmezővásárhely, Kiskunmajsa, stb. Lakói sorában sok az idegen. A török szívesen alkalmazta katonai szolgálatra a rác martalócokat, alantasabb munkára pedig a cigányokat. A palánkvárosban Kelet életformája keveredett a magyar föld levegőjével. Keleti külsőt kaptak e városok a váron kívül a kaszárnyák, dzsámik, minaretek, fürdők és az idegen kereskedőnépség bazárjai révén. A palánkvárosok is települési gócpontok lettek. A környék lakossága szívesen húzódott oda, mert a palánk biztonságot és megélhetést nyújtott és a török is kedvezőbb feltételeket szabott a vár körül dolgozó lakoságnak. Az Alföldön Nagylak, Csanád, Arad, Szolnok, Szeged, Szarvas, Gyula, Baja és Temesvár a fontosabb palánkvárosok. *Aradot* a török 1552-ben építette ki palánkvárossá. *Gyula*, mint a Körösvölgy egyik székhelye, szandzsákszékhely volt, Szarvasig és Békésig nyúlt a határa Erős vára, két palánkos külvárosa és ezernél több zsindeellyel fedett bázisa van. *Szarvas* is a török révén lett palánkváros. Négyszögű, négybástyás vára volt, a Körösből táplálkozó vízárokkal. A közeli Szarvasdomb megfigyelőhelyül szolgált. A török a XVII. században elpusztult várost újból fölépítette. *Szolnok* erős várral és nagyterületű külvárossal bíró szandzsákszékhely, a Tisza és Zagyva felé erősen kiépített hídfővel. *Szeged* a Maros-Tiszaszög kulcsa, katonai és közigazgatási központ, a délvidéki csapatok gyülekezési helye. Palánkjá a hódoltság végig fennállott. Különálló részei: a Vár és Palánk, Alsó- és Felsőváros. A török a várban lakott, a keresztény lakosság az alföldi kertészárosokéhoz hasonló életmódot folytatott. Határát kun puszták alkották. *Baja* forgalmas kikötőváros és vámhely, erős várral, kettős palánkfalkerítéssel. A kapun kívüli külvárost kőfal kerítette. Utcái deszkaburkolatúak; számos törökös épülete volt, mecset, fogadó, fürdő, stb. *Temesvár* 164 évig nyögte a török igát. Városképe fokozatosan elkeletiesedett. Várát a török megerősítette. Egy török utazó Evlia Cselebi szerint a várban 5 városrész volt 1200 házzal, 4 dzsámival és 400 bolttal. Utcái szintén deszkaburkolatúak voltak. Magyar, török, szerb, örmény és görög lakossága a Nagypalánkot foglalta el, amely a

XVII. században tíz városrészből állott és 1500 ház volt a területén. Keresztény magyar lakói külön városi községet alkottak.

A török hódoltság emlékét épületek, temetők, számos helynév és személynév őrzi alföldi városainkban. Török-magyar keveredés csak kis mértékben történt. A török hódoltságra emlékeztetnek a már említett Tabán elnevezésen kívül Szegeden, Mohácson, Hajduszoboszlón a „Török-utcák“, Debrecenben a Basahalom-utca, Szegeden a Hóbiárt basa-utca, Hajduszoboszlón a Törökdomb-utca, stb.

A fentiekben leírt településformák közül a kertés parasztváros lett az alföldi város uralkodó típusa. Ez szolgált mintául a hódoltság után újjáépülő városoknak is. A török hódoltság fejleményei nem is nyújtottak más lehetőséget a nagy határra támaszkodó pusztarengesben felépülő faluváros számára. A XVIII. és XIX. században a palánkváros és hajdúváros lassanként levetkőzi katonai jellegét. A várat, kerítést, palánkot lebontják, a külvárost a belvárossal összekapcsolják és a katonai épületeket gazdaságiakká alakítják át. Ezáltal az egykori palánkváros és hajdúváros településformájában egyre közelebb jut az alföldi kertés parasztvároshoz és mindháromnak jellemző vonása lesz: a zsúfolt belterület, széles falusias övezet és a nagy külterület.

A legújabbkeri alföldi városképet a városias mag kialakulása jellemzi. A legtöbb alföldi városban a dualizmus korában alakul ki a város szívében a piac körül az üzletnegyed és a főépületek galériája. Alföldi városaink magjának alakja néhány egyszerű típusra vezethető vissza. A városias mag mindenütt az utcahálózathoz alkalmazkodik, valósággal belenő alba. Ez nem is történhetett másképpen, mert az utcahálózat kétségtelenül régibb, mint az üzletnegyed. A városmag a folytonossággal bíró városokban kevés kivétellel az első település helyén alakult ki. Itt futnak össze ugyanis a városba vezető utak, amelyek meghatározták a piac helyét. Természetes, hogy a templom, városháza, a főépületek és az üzletnegyed is a piac körül rögződött. A főútvonalon lezajló forgalomnak jelentős szerepe volt a városmag alakjának kialakításában. A piac formáját is a forgalom iránya és a főútvonalak csomózódása szabta meg. A négy helyről csomózódó útvonalak négyszögű piacot, három útvonal találkozása háromszögű piacot alakítottak. Makó háromszögalakú piacát a Szegedi-, Vásárhelyi- és Aradi-út találkozása jelölte ki. A vasútépítés előtt egyes folyómenti városaink piaca rendszeren a folyó közelében a vízi és a vele párhuzamos szárazföldi út vonalánál alakult ki. Ezért van egyes városoknak, mint Zentának, Magyarakanizsának az üttöre és városias magja messze a vasútvonaltól, a folyópart közvetlen közelében. Az alföldi város jellegzetes épületei sorában a templomon és városházán kívül a kasszárnyák, iskolák, szállók, fogadók, serház és sóház érdemelnek említést. Folytonossággal bíró városainkban az egyházi épületek többé-kevésbé még őrzik a régi építőművészet emlékét, de a többiek stílus-

művészet szempontjából elég szegényesek. Ujjáépülő városainknak a barokk templom és megyeháza a legdíszesebb épületeik. Itt-ott a vidéki pallérkek már rokokót is vegyítenek a nehéz barokk formába. A világi épületek, magánházak a XIX. század elején a lakosság gazdasági megerősödése során épülnek fel klasszicizáló elemekkel, később pedig empire stílusban.

A mai alföldi város hármass övezetű. Városból, illetve városias magból, faluból, azaz falusias övezetből és a hozzácsatlakozó nagyki-terjedésű tanyakörzetből áll. Belterületnek csak a két első tekinthetjük. Igen érdekes és a mult számos emlékéét őrzi a városok helyrajzi tagolódása. A zsúfolt belterületen épültek fel a városalapítók, a patríciuspolgárok házai. Utcáról hosszú ideig az alföldi városokban alig beszélhetünk, inkább házcsopotról. Az utcahálózat kialakulását és a város települését tanulságosan illusztrálják az utcanevek. Utca helyett sokáig inkább városrészek és tizedek szerint tagolódik az alföldi város. Az összeírások és adókiivetések is e szerint történtek. A nagyobb városoknak volt Ó-, illetve Bel- és Ujvárosa. Voltak nemzeti-ségi negyedek, mint Gyulán Oláhváros; számos városban Németváros és Cigányváros. Több városban, mint pl. Törökszentmiklóson, pontosan felismerhető a településben a vallás szerinti elhelyezkedés. A egyes vallású városokban rendesen van külön katolikus és református városrész. Lazán összefüggő részei a városterületnek a külvárosok. A város multjának, népi és felekezeti tagolódásának beszédes színhelye a temető, amely kezdetben a város belsejében a templom közelében volt és csak a lakosság növekedésével került külsőbb területre. A városrészek és utcák biztonságára a fertálymesterek, hadnagyok, utca kapitányok és tizedesek vigyáztak.

Tervszerűség a faluból lett alföldi város külső képének alakításában a legújabb időkig alig volt. Ellenséges betörés, elemi csapások, tűzvész, árvíz vezettek időnként városrendezésre. A tűzvész gyakran elhamvasztott egész városrészeket és a kultúrjavakban is nagy károkat okozott. Az árvíz állandó gondját képezte a folyómenti városoknak és az építkezésre is befolyással volt. Tanult szakemberek csak ritkán irányították az alföldi város tervszerű építkezését. Rendesen csak egy esküdt vagy tanácsos ellenőrizte az építkezést. A városépítkezés tervszerűtlensége nehéz örökséget juttatott az utókor szakembereinek. Egy-egy lelkes hozzáértő ember, ú. n. városi geometra, mint Vedres István, Vertics Antal munkásságát a jelenbe nyúló ízléses alkotások dícsérik. A nagy többség hozzánemértése azonban ma is nehéz gondját képezi a városrendezésnek. Egyes városi főmérnökök, mint pl. Szegeden Pálffy-Budinszky Endre, Makón Szabó Imre, és még többen mások is évtizedes szorgalmas munkával próbálják pótolni a mult mulasztásait és lefaragni a városkép csökevényeit. Csatornázás, zöldövezet létesítése, tűzfalak eltüntetésének és a város egészséges fejlődésének megteremtése áll az előtérben a legutóbbi

években elkészült városrendezési terveknek.

Népi összetételét tekintve az alföldi városnak leglényegesebb vonása: feltétlen magyarsága. Az alföldi városok alapítói között idegenek nem voltak. A később vegyeslakosságúvá lett és nemzetiségi lakosságot befogadó városok is a török hódoltság előtt színmagyar lakosságúak voltak. Ezt látjuk a török hódoltság végén szerb többségűvé lett bácskai városokban. A XVIII. században szlovák telepésekkel újjáéledő Nyiregyháza első lakossága is mohamedán kunokból és hajdukból állott. E tősgyökeres magyar alaprétég alakította ki az alföldi városok magyar jellegét és gondolkodását, amely áttörhetetlen falként emelkedett minden idegen törekvéssel szemben és beolvasztó kohója lett a nemzetiségi beszivárgásnak.

A török hódoltság előtt az alföldi városok lakossága túlnyomórészt a szomszédos magyar területekről, egyesek, mint pl. Szeged, a kun puszták beszivárgóiból kapnak utánpótlást. A kun beköltözés a magyar népi erőt nem gyengíti, sőt gyors beolvadásával épen erősíti.

Az első nemzetiségi hullám a török hódoltság alatt éri az alföldi város lakosságát. A magyar népiség legérzékenyebb veszteséget a Dél-alföld, Bácska és Bánát városaiban szenved. E városok magyar lakossága észak felé kezd húzódní a sűrűn megisméltődő török betörések elől. Üresen maradt hajlékait elfoglalják a török oltalom alatt előnyomuló szerbek. Ekkor kap erős nemzetiségi, főleg délszláv színeket Dél-magyarországnak a középkor végéig számos szintiszta magyar városa: Szabadka, Baja, Temesvár, Kanizsa, stb. Ekkor lesz a tősgyökeres magyar Czoborszentmihályból Zombor és Szintarévből Zenta. Még teljesebbé lett e városok délszláv jellege a XVII. század végén Csernojevic Arzen népének beköltözése révén.

Ez a magyarságot sorvasztó népmozgalem azonban nem jut túl a délalföldi városok vonalán. Más városokban is észlelhető a lélekszám csökkenése. A fogyó lakosság azonban mindannyiszor magyar vidékről töltődik fel. Hódmezővásárhelyen, Makón, Szentesen, Csongrádon, stb. a lélekszám elég hullámzó képet mutat. Egy-egy törökbetörés után erősen csökken, de a visszaköltözőkből és más helyről menekülőkből újból felszaporodik. E városok magyar lakossága élethalál harcot folytat a fennmaradásáért. Nemcsak az ellenséges betörésekkel szemben kellett helyt állaniuk, hanem a járvánnyal, tűzvénsszel, árvízzel és, ami a legsúlyosabb volt, a nyomasztó török adórendszerrel szemben is. A XVI. század második felében a halódó település képét mutatja a tiszántúli városok lélekszáma. A temesvári defterdár 1557-ben 135 házat talál Vásárhelyen, ami 600—700 léleknek felel meg 1553-ban a Csongrád megyében összeírt 26 portából Szenteste 20 esik. 1552-ben Szeged 1053 házából mindössze 246 lakható, ugyanott 1554-ben a lélekszám 6765. Kisebbsérvű nemzetiségi színeket egyes palánkvárosok kapnak. A palánkváros belsejében a török tartózkodik; a körülötte épült Tabánban a magyarokon kívül különböző, főleg délszláv nemze-

tiségű a lakosság. Gyulára az 1566-ban bekövetkezett pusztuláskor a Debrecenbe menekült magyar lakosság helyére románok költöznek.

A hódoltsági viszonyok azonban kedvező hatást is váltanak ki egyes alföldi városok magyar népiségében. A török kincstárnak közvetlenül adózó községek állandóan gyarapodnak a pusztuló falu és távoli vidékek menekültjeivel. Így lesz a Duna—Tisza-köz és Tiszántúl számos városa: Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Debrecen stb. a magyar népierő őrhelye és gyűjtőmedencéje. E városok a törökhöz való kényszerű alkalmazkodás fejében maguk intézhették sorsukat. Az önfenntartás ösztöne értékes képességeket fejlesztett ki lakosaikban. Mindent elkövettek magyar népiségünk megőrzéséért. Sohasem szünt meg magyar öntudatuk. Török lakosság nem tartózkodott bennük. A törökkel sem vérségi, sem érzelmi kapcsolatot nem tartottak. Idegen nemzetiségűt csak elenyészően kis számban fogadtak be. Kecskemét még 1697-ben is tiltotta az idegen nemzetiségűeknek a házépítést. A jövevények csak földházakban lakhattak. Lélekszámuk is kedvezően alakult. Debrecen a legnépesebb. Lakossága 1680-ban 20 ezer lelket számlált. Kecskemétnek a XVI. sz. elején kb. 7000 lakója volt. 1672-ben az adózó házak száma 1036, 1686-ban 1203. A töröknek is érdekében állott e városok jólétének fenntartása. Nagykőrös kiváltságlevellel bírt a városba települő jobbágylakosság háborítatlanságára. Szentesen maga a török telepített mezőgazdasági lakosságot.

A felszabadulás után az ország népi képét átalakító népmozgalom az alföldi városokra is érezteti hatását. A nyugati részekre csak kis mértékben jutnak el az idegen térfoglalásnak a telepítések következtében jelentkező hullámai, a délföldi és keleti peremvárosokban azonban erősebb nemzetiségi előretörés észlelhető. A XVIII. században kap nemzetiségi jelleget több bácskai és bánáti város. Szabadka, Zombor, Ujvidék, Óbecse, Pancsova, Nagyikinda, Nagybecskerek a szerb határőrvidék szervezése révén délszláv, Temesvár, Versec és Fehértemplom német jellegűek lesznek.

E korszak azonban a magyar népi erő megsokszorozódásának ideje is. Az idegen telepítéseken kívül egy belső népvándorlás hullámai is eljutnak az Alföldre az elpusztult, szünetelő és sorvadó városok népiségének feltöltésére. A közeli menedékhelyekről visszatérő lakosság nem elegendő a rések betöltésére. A török hódoltság alatt megerősödött parasztvárosok népi erejére van szükség a nemzetiségi térfoglalás ellensúlyozására. E városok megszorított lakossága nemcsak eredményesen ellensúlyozza az idegen telepítési mozgalmat, hanem népfeleslegével tekintélyes területeket hódít vissza a magyarság számára. A legtöbb, lakosságában megfogyatkozott és újjáéledő alföldi várostelepülés a parasztlakosokból és az ország más magyar népességű vidékéről kap új lakosságot. Szentesenek a bődi romok közül visszatérő népe Kecskemétről és Nagykőrösről érkező erősítésekkel kezdi meg új életét. Félegyháza, Majsa, Dorozsma jobbára a Palóc-

ságból érkező telepeseikkel éled újjá. Vásárhely megfogyatkozott lakossága Békés, Csanád, Csongrád, Bihar megye, Nyírség, Kunság és Dunántúl magyar földművelő családjával erősödik. Makón a Tóth családnév a Felvidékről, a Juhász családnév az Erdélyből való érkezésre utal. Szarvas Csabáról kapott magyar és a felvidéki megyékből tót lakosságot. Debrecen, Szeged, Kecskemét, Czegléd, Nagykőrös népeleslege sűrű kirajzásaival a XVIII. század végére Északbácskához érkezik. Rövid néhány évtized alatt visszaserzi a magyarság számára Bácska szerb többségű városait és győzelmesen tör előre Temes és Torontál felé is.

A XVIII. század végén és a XIX. század folyamán a lélekszám mindenütt ugrásszerűen emelkedik, ami a természetes szaporodás mellett a vidék benépesülésének is következménye. Néhány adat beszédesen illusztrálja az alföldi városok népi megerősödését. Az 1715-i összeírás szerint Szeged 2322, Vásárhely 2430, Makó 1362, Gyula 174, Szentés 1380, Kecskemét 4260, Nagykőrös 1698 lakost számlált. A század végére 1786-ban Szegeden 24 ezer a lélekszám. Kecskemétnek, bár az 1737-ben kitörő pestis 5 év alatt 5970 főt ragadott el, 1772-ben 30 ezer lakosa van. Nagykőrösön a pusztákkal együtt 1792-ben 10.478 lelket írnak össze. Szentésnek 1783-ban 8223 a lélekszáma. Szarvasnak 1722-ben 300 főnyi lakossága 1762-ben 2340-re, 1787-ben 7789-re, 1817-ben 13.743-ra, 1870-ben 22.446-ra szaporodik. Alföldi városaink népi ereje a legteljesebben a dualizmus korában bontakozik ki. 1869—1910-ig Vásárhely lakossága 49.153-ról 63.445-re, Szegedé 71.022-ről 118.328-ra, Kecskemété 41.195-ről 66.834-re, Nagykőrösé 20.918-ról 28.575-re, Gyuláé 18.495-ről 24.284-re, Makóé 27.759-ről 34.918-ra, Szentésé 26.094-ről 31.593-ra emelkedik. Kiskunhalas és Félégyháza 1857-től 1941-ig megkétszerezte lakosságát; Kiskunmajsáé ugyanazon idő alatt két és félszeresére emelkedett.

A magyarság beolvasztó ereje feltartóztathatatlanul érvényesült az alföldi városokban a dualizmus korában. A fellendülő gazdasági élet vonzotta idegen iparos és kereskedő népcemek: az egyes helyeken már bentlakó délszlávok közé költöző németek, görögök, dalmátok, franciák, olaszok, spanyolok csak ideig óráig tudják megőrizni nemzetiségi különállásukat. A németek csak bizonyos, az új német iparágaknak a művelői. Külön céhekben tömörülnek. Megkísérik népi egyéniségüket a városi élet minden terén érvényesíteni, de a magyarság beolvasztó erejének ellenállni nem tudnak. A különböző kisebb nemzetiségek még rövidebb idő alatt átesnek ezen a folyamaton és teljesen beolvadnak a magyarságba. Dalmátoknak Szegeden és más alföldi városokban is jobbára a katolikussá lett szerbeket és bunyevácokat neveztek. Nagyobb számban Gyulán laktak németek, ahol jö- ideig közigazgatásilag is külön magyar és német városuk volt: Magyargyula és Németgyula.

A zsidók a XVIII. század végétől kezdve a földesúr és

városi hatóság engedélyéhez képest különböző időben jelennek meg városainkban. Szegeden 1768-ban még nincs zsidó: 1784-ben 6 zsidó kér betelepülési engedélyt; 1785-ben 11 család lakik 66 lélekszámmal. Számuk a század végén 348; 1839-ben 681, 1870-ben 3628 lélekre emelkedik. Makón 1775-ben 52 zsidó család lakik 260 lélekkel. Szentesen az 1810-es években kezdenek megtelepedni. 1817-ben 17 család 92 lelket számlál. Szarvasra 1832-ben költözik be az első család; 1844-ben már hitközséget alapítanak: 1860-ban 560 zsidó lakik a városban. Nagykőrösön 1808-ban 76 zsidó lakik. A zsidóság sokáig csak a hatóság által kijelölt városrészben tartózkodhatott. Csak a XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve költözhetett át más városrészekbe is.

A cigányok kezdetben kolompárok, kovácsok és lócsiszárok voltak, csak később lettek közülök egyesek muzsikusok. A cigánykovácsok tevékenységét nem nézték jó szemmel a célheli mesterek, a muzsikusokat pedig a német és cseh zenészek. Külön városrészekben laktak. Csaknem minden alföldi városban, így Aradon, Békésen, Csongrádon, Debrecenben, Karcagon, Félegyházán, Szegeden, Nyírbátorban, Nyíregyházán, Temesvárt, stb. megtaláljuk a város szélén a cigánynegyedet.

Az alföldi város társadalmi rétegződésére erősen rányomja bélyegét a mezőgazdasági foglalkozás. Egyházi és földesúri jobbágyok, értelmes parasztok voltak az ősei az alföldi polgárnak. Nemcsak a szabad község, hanem az alföldi kiváltságos mezőváros és szabad királyi város lakosságának alaprétegét is a gazdálkodó nép alkotta. Az alföldi város polgársága saját mezőgazdasági ingatlannal rendelkezett. Ha földesura volt a városnak, a szerződésileg megállapított módon egy összegben fizették neki az adót.

Az alföldi városlakóval a hazai polgárság egy értékes színnyegar országyal gazdagodott. Az Alföldön nem lehet egységes polgári osztályról beszélni. A különböző életkörülmények más-más vonásokat írtak az egyes városok polgári arculatára. Az alföldi polgár inkább volt gazdálkodó mint kereskedő avagy iparos. A többi város, különösen a kisebbek polgársága az ipar és kereskedelem mellett mezőgazdasági foglalkozást is űzött.

Először a kincstárnak adózó gazdag hászvárosoknak, Debrecennek, Kecskemétnek, Nagykőrösnek lakossága kezd kiemelkedni a jobbágy-életformából. A török hódoltság élményei, a nemesség távozásával a magáruitaltság jőzanná, reálissá, önállótóvá, sokoldalúvá teszik e városok népét. Az anyagi függetlenség szellemi igényeket is támaszt. A debreceni, kecskeméti és nagykőrösi polgár szívesen áldoz kulturális célokra. Erős polgári öntudat alakul ki bennük. A polgári rendhez tartozás kiváltságot és a jobbágysággal szemben számos előnyt jelentett. A török hódoltság alatt a magára hagyott lakosságnak a jellemző vonása

lesz a magáról való gondoskodás érzése. Jómódú gazdák, iparosok és kereskedők, munkások és zsellérek alkották a török hódoltság végéig az alföldi város társadalmát. Az alföldi színmagyar városok polgárságát józan mértékletes felfogás, szigorú erkölcs, tiszta családi élet jellemzi. A hivatás teljesítésébe, a munka állott a tengelyben életüknek. Szívesen áldoztak iskolára, egyházra, közcélokra.

Lóval gázoltatott pelyvás vagy szalmás sárból ú. n. „fecskekakas“-ból álló jobbjára 2 szoba konyhás házukat sajátkezűleg, vagy paraszt mesteremberekkel építették. A polgári egyenruha és a népviselet is kifejezésre juttatta a város polgári rendjéhez és a magyarsághoz való tartozásukat. Debrecenben szűk nadrág, térdigérő öves dolmány, suba, mente, prémes bunda és nemez süveg volt a polgárok viselete. A kalap csak a XVIII. században jött divatba. Polgári jómódra váltott a nők bársony, selyem, posztó vagy lenszövetből készült ruházata is. A rását vagy posztószoknyát ráncolták. Használatos volt a kötény, papucs és saru. Ékszer nem viseltek. Nagykőrösön a férfiak sötétkék vagy fekete, csizmaszárba húzható zsinórnélküli vagy magyaros szabású zsinóros nadrágot viseltek, sötétkék, ritkán fekete, rövid derekú, kettős elejű kabáttal, alatta hasonlószerű mellényel. A női viselet a török hódoltság végéig: gereczna mente, párta, hímzett ingváll és ráncolt szoknya. Kecskeméten abaposztóból készült zsinórnélküli ruha volt a népviselet, karimás vagy csákós nemez, télen báránybőr süveggel. Az asszonyok fehér patyolatkendőt hordtak, hajukat kétfelől füllük körül „gyönggyel tűzött“ ezüst tűvel erősítették meg. Télen szőrmeprémes mentét viseltek. A lányok fehér kötényt és gyöngyfűzér helyett csipkefodrot hordtak. Mind az asszonyok, mind a lányok csizmában jártak. Debrecennel ellentétben náluk az ékszer is használatos volt. A polgárság körében, főleg családi ünnepeikkel kapcsolatban, különböző népszokások alakultak ki. Az alföldi polgári társadalom nem húzódtott vissza a szórakozástól, de tudott mértéket tartani.

A török hódoltság megszűnésével a nemesség beköltözése és az idegen iparos és kereskedő lakosság megjelenése során új vonások rajzolódnak az alföldi polgárság arculatára. A hegyvidékről az alföldi városokba érkező nemesség sorában egyaránt vannak iparosok, kereskedők és értelmiségiek. A jégi műveltséggel bíró nemesség a megyeszékhelyeken megindítója lesz a vármegyei életnek és résztvesz a városok igazgatásában. Az iparos és kereskedőréteg vállalja a városi közterheket és számos esetben nem is él nemesi előjogaival. Debrecenben sokan lesznek tagjai a céheknek és Kereskedő Társaságoknak. A városi nemes kifinomultabb életmódja és feltétlen magyarsága előnyösen érezteti hatását a városkultúrára. Néhány évtized alatt városi polgár és nemes közelebb kerülnek egymáshoz. A nemes életformája a gazdagabb polgár számára is elérendő vágy lesz és sok városi polgár megszerzi a nemességet. Kezdetben a városi nemesség külön városrészben

lakik, aminek emlékét számos helyen a ma is meglévő Űri- és Nemes-
utcák őrzik.

Külön rétegét alkotta a város társadalmának az értelmiségi (ho-
norációr) osztály, amelybe a bizonyos iskolázottsággal bíró nemne-
mesek: papok, tanítók és a közszolgálatban hivatalalt viselők tartoztak.
Bár nem voltak nemesek, de foglalkozásuk folytán velük egyenrangú
elbánásban részesültek.

Számottevő része volt a város lakosságának a vidékről ál-
landóan beszivárgó zsellér és munkás népesség, amelynek tagjai
nem bírtak polgárjoggal. A rendi kor végéig különböző rétegek-
ből állott a városi társadalom. Gyulán 1848-ban 700 jebbágyot
(szessziós gazda), 1100 zsellért, 550 önálló iparost és kereskedőt, to-
vábbá 100—110 nemes és honoráciort írnak össze. Ehhez hasonló ta-
golódást látunk más, főleg megyeszékhelyi városokban is. A dualiz-
mus korában eltűnnek a lakosságot szétválasztó különbségek. Magyar
és idegen, nemes és polgár, zsellér és értelmiségi egybeforrnak a város
érdekeinek szolgálatában és kialakul a helyi adottságokból táplálkozó
polgári öntudat.

A faluból kibontakozó alföldi város jogi szervezetében is fokoza-
tosan érte el a városi életformát. A jogi szervezet kialakulásában saját-
os módon érvényesültek az országos jogszokás mellett a helyi adott-
ságok. Ennek következtében nagy a változatosság, különböző a jogi
gyakorlat, alig van két teljesen azonos jogú alföldi város. A jogi szer-
vezet terén a várossá emelkedés útja: a szabad község (libora villa)
és a kiváltságos mezővárosi rang (oppidum privilegiatum) elérése. A
legtöbb településnek egyházi vagy világi földesura van, akiknek csak
bizonyos mértékig áll érdekében a község várossá fejlődésének előmoz-
dítása. Alföldi városaink különböző időben és különböző tartalommal
jutnak önkormányzathoz. A falu fölé emelkedésnek első és legszüksé-
gesebb kellékeit, az egyházi és világi önkormányzatot, a vásártartás
és szabad bírászkodás jogát, földesúri támogatással érik el. A további
rangemelkedés, a szabad királyi város jogának elérése, azonban már
nem áll a földesúr érdekében. Az alföldi városok az oklevelekben elő-
ször oppidum néven említetnek, ami mezővárost, vásárosfalut jelen-
tett. A vásárosfalu egyúttal egyházashely is volt, ami alapjául szolgált
az egyházközség és az egyházi önkormányzat megalakulásának. A vá-
sárosfalu kiemelkedett a többi falvak közül nagyobb, rendszeren tornyos
templomával, piacával és épületeivel. Királyi város és szabad város
hosszú ideig nincs is az alföldi városok között, csak kiváltságos és
egyszerű mezővárosok vannak.

Az alföldi városok rangemelkedése a XVIII. században kezdődik.
Debrecen Zsigmond 1405-ben sz. kir. városi rangra emeli. Az 1514 évi
XX. tc. azonban Debreceni, sem más alföldi várost nem említi a sz. kir.
városok sorában. Debrecen újból csak az 1725-i CVIII. tc. alapján

lesz sz. kir. város. Ugyanekkor kap Szeged is sz. kir. városi jogot. Több délvidéki város: Szabadka, Zombor, Újvidék, Baja katonai sáncjellegük megszűnése után jutnak rangemelkedéshez. Az 1870. évi 42. te több más várossal együtt Kecskemétet ruházza fel törvényhatósági joggal.

A mezővárosi jog legfőbb tartalma: egyházi és világi önkormányzat, bíró és plébános választás; saját igazságszolgáltatási hatáskör; vásártartás, szabadkereskedelem és szabályrendeletalkotás; saját várost pecséthasználát; szabad végrendelkezés; szabad költözés és ingatlan-szerzés.

Sajátos egyéni vonásokhoz és nagyobb önállóságához a török hódoltság alatt jutott az alföldi mezővárosi szervezet. Ekkor ugyanis a nemesség elköltözésével és az országos hatóságok megszűnésével maguknak kellett gondoskodniok kormányzatukról. Az e téren elért képességek a hódoltság megszűnése után is előnyösen érvényesültek az alföldi városok vezetésében. A városok és földesurak közti magánjogi kapcsolatot időnként kötött szerződések, urbariumok szabályozták. A legtöbb alföldi városnak világi földesura volt, de előfordult egyházi földesúr is; pl. Makóé a csanádi püspök. A XVIII. század végén kezdett szokásba jönni a földesúri terheknek készpénzben való megváltása, amit számos alföldi város igénybevevett.

A helyi szükségletnek megfelelően és a város gazdasági erejéhez mérten alakult ki a városi hatóság, az egyes városok tisztikara. A város élén általában két bíró, a fő- vagy öregbíró (judex primarius) és a másod vagy helyettes bíró (judex secundarius) áll. Mellettük 12 esküdtt működik más-más hatáskörrel. A későbbi fejlődés során a tehetősebb városokban az esküdtek tanácsosi rangot és hatáskört kapnak. A két bíróval együtt az esküdtek alkották a város belső (kis) tanácsát. Ezt a középkor vége felé a külső tanács egészíti ki, amelynek tagjai jobbára esküdttviselt férfiak. Az egyes tanácsosok pontosabban körülírt hatásköre a városi élet további kibontakozása során alakult ki. A város vezetői, a tanácsosok sorában látjuk a rendőrkapitányt, aki mellett cirkálók, poroszlók, csendbiztosok működnek. Az alföldi mezővárosokban a tizedek élén utca kapitányok állottak. Szegeden a XVIII. század óta tudunk városkapitányról és utcafelügyelőkről. Az írásbeliség intézője a jegyző (notarius), akinek egyideig feladata a levéltár és a város pecsétjének őrizete. A külső tanács fejét egyes alföldi városokban is fürmeneknek nevezték. A jobbágyközségekkel bíró városok, mint pl. Szeged, felügyelőket gyakoroltak a jobbágyközség igazgatása felett. Peres ügyekben a városi tanács azoknak fellebbezési fóruma volt.

A város pecséthasználátát, annak színét, ábráját és köriratát a város kiváltságlevelei írják körül közelebbről. Alföldi városaink kiváltságaihoz és jogi életük kibontakozásához képest különböző idő-

ben kezdtek címeres pecsétet használni. Magyar és latin nyelvű pecsétjük köriratukban és ábrájukban a városi élet kibontakozásának tanulságos kútfői és többszörös módosulás után jutottak mai formájukhoz. Kecskemét XIV. századból származó első pecsétje a város védszentjének, Szent Miklós püspöknek képét mutatja; 1554-ből származó pecsétjén már a város nevére emlékeztető kecskefőt látjuk hatágú csillaggal. Nagykőrös címerében a kőrösfű a város egykori kőrös-erdőire emlékeztet. Debrecen XVI. század óta ismeretes címerében hármashalmon ezüst húsvéti bárány látható, ezüstkeresztes vörös templomi zászlóval, sisakdíszén nappal és fénixmadárral. Hódmezővásárhely 1617-ben használt magyar feliratú pecsétet. Címerpajzsában kék mezőben három nyilat markoló páncélos kart látunk, felette nappal és holddal (1823). Baja címerében a paradicsomi jelenet a város Ádám és Éva napján keletkezett kiváltságlevelére emlékeztet. Nagyszombat címerét Bocskay István 1606-ban adományozta Kassán a várost alapító köröséri hajdúnemesek részére. Nagyvárad régi címerét Báthory Kristóf adományozta 1580-ban. A kék pajzsban aranykoronás oroszfiának aranybárdot átnyújtó angyalt ábrázoló jelenlegi címerét Rudolftól kapta 1600-ban. A többi város címeres pecsétje is egy-egy jellemző vonását fejezi ki a város hivatásának vagy történeti szereplésének. A városok a címeres pecsétjükön előforduló színekből állították rendesen elő lobogójukat, amelyet a város címere díszített.

Egy-egy érdekes mozzanatát őrzik a város életének annak helynevei: a város elnevezése, az utcák és terek nevei és a dűlőnevek. A személynévi elnevezés a város alapítójára vagy későbbi birtokosára utal. Így például Szolnok neve annak hasonlónevű ispánjától származik. Ugyanilyen eredetre vall Csanád, Gyula, Makó, Arad elnevezése is. Kiskundorozsma neve nemcsak a kún lakosságra emlékeztet, hanem a Druszma vagy Dorosma nevű alapítóra is. Számos alföldi város nevében a földrajzi fekvés, a természeti viszonyok, továbbá a növény- és állatvilággal való kapcsolatok jutnak kifejezésre. Ilyen kapcsolatokat kereshetünk Szeged, Cegléd, Nagykőrös, Szarvas, Kecskemét, Kiskunhalas elnevezésében. A gazdasági megerősődéssel, a piac kialakulásával, vásárfog elnyerésével kapcsolatos Hódmezővásárhely, Mezőtúr, Mezőkövesd neve. Egyházi vonatkozásokat kereshetünk Kiskunfélegyháza, Jászapáti, Püspökladány elnevezésében. Nemzetiségi vonatkozásokat őriz a Magyargyula, Németgyula, Törökszentmiklós elnevezés. A hajduszervezettel kapcsolatos a hajduvárosok neve. Hajduböszörmény neve ezenkívül nemzetiségi kapcsolatot is őriz.

A városok életének egy-egy új korszakát tüntetik fel a városnévben beálló változások. Jellemző példa erre Szabadka város nevének többszöri változása. A város a török hódoltság után magyar jellegének eltűnésével mint határőrvidéki katonai sánc folytatja életét Subotica néven. 1743-ban határőrvidéki jellege megszűnésével Szent Mária néven mezőváros lesz; majd 1779-ben Mária Teréziától szabad

királyi városjogot nyerve Maria-Theresiapolis nevet kap. A XIX. sz. első felében, a refermországyülések korában újból visszaveszi ősi magyar nevét Szabadkát és azt csak 2 évre cseréli fel a szabadságharcot követő katonai rémuralom idején az idegen hangzású M.-Theresiapollissal. Hasonló névváltozást számos más vároznál is megfigyelhetünk.

Valóságos kincsesárát alkotják a város multjának a dűlőnevek, amelyek felvilágosítanak a bel- és külterületen végbement változásokról, a települési, népi, gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyokról és azoknak a helyi és országos eseményekkel való kapcsolatáról.

A városháztartás főösszegét az állami közterheken kívül a városigazgatás költségei tették. Az alkalmazottak pénzbeli és természetbeni illetményt kaptak. A városok a szegények és árvák gyámolítását népjóléti intézkedések, ispotályok felállítása és a koldusügy rendezése útján végezték.

Az alföldi városokban egységes polgárjog nem volt. Csak egyes városok, Szeged, Debrecen, Kecskemét stb. polgáraitól beszélhetünk. A városbanlakás egymagában nem volt elegendő a polgárjog megszerzésére. Tisztes előélet, családos állapot, ingatlan-tulajdon, állandó ipari vagy mezőgazdasági foglalkozás voltak többek közt az előfeltételei a polgári rendhez tartozásnak. A városi tanács által felvett polgárokról pontos kimutatást, polgárkönyvet vezettek, amely sok értékes adatot tartalmaz a városok életéről. Az újonnan felvett polgár felvételi illetéket, polgárdíjat fizetett, ami városonként különböző volt. Előfordult, ha a város érdeke úgy kívánta, különösen bizonyos hiányzó iparágakat űzők felvétele esetén, hogy a polgárdíjat mérsékeltek vagy elengedték. Az alföldi városok, különösen Debrecen, meglehetősen önállósággal jártak el az új polgárok felvételénél. Teljesjogú polgárok csak a város belterületén lakók lehettek. Ezért ragaszkodtak hozzá a jobbmódú gazdák később is, hogy a városban házuk legyen.

A polgárjoggal bírók aktív és passzív szavazati jogot gyakoroltak. Ingatlanszerzési és iparüzési joguk volt. A város piacán elővásárlási joggal bírtak és tagjai lehettek a városi céheknek. Komoly ok nélkül a városi polgárt nem lehetett letartóztatni. A bíróság előtt csak törvényes idézésre tartoztak megjelenni. Az 1649. évi XV. tc. módot adott a polgárságnak a városi hatóság felterjesztése alapján a nemesség megszerzésére. E joggal a XVIII. századtól fogva kezdtek élni alföldi városaink. A XIX. században a városok társadalmában egy nagy kiegyenlítődés kezd érvényre jutni. A polgár és nemes közti különbség ctitünésével a társadalmi tagozódás nem a rendi, hanem a vagyoni helyzetben jut kifejezésre. A társadalom élén álló patricius osztályt a főbb hivatalok vezetői alkották, a másodikba a jobbmódú iparosok és kereskedők tartoztak, a harmadikba a szegényebbek. A város vezetésében résztvevő családok évszázados hagyományokat ápoltak és igyekeztek befolyásukat utódaikra is átörökíteni.

Az alföldi városok a városvezetés, önkormányzat és jogszabályalkotás terén sok maradandót alkottak, ami komoly értékét képezi a magyar városjognak. Különösen a török hódoltság alatt magukra utalt kincstári városok közigazgatása érdemel figyelmet e téren. Cegléd város tanácsa 2 bíróból és 12 esküdtből áll, akiket Szent György napján egy évre választottak. A város rendjére a paraszthadnagy ügyelt fel, aki alá 5 tizedes, a kerületek felügyelője, tartozott. A vásárbíró a vásárok, a székbíró a mészárszék jövedelmét kezelte. A városi jövedelmek kezelője a provisor vagy tisztartó volt. Ezenkívül esküt tett városi személyek voltak: a kapusok, koreszmárosok, sajtosok, salétromfőzők, pálinkások, mészárosok, juhászok és gulyások. Ez elfoglaltságoknak az utódokra szállására jellemző, hogy a foglalkozásnevek csaknem mind családnevek lettek. Legnagyobb tekintélye az évenként választott predikátornak van, ő a „város esze“. Második latinul tudó ember, a notarius (jegyző), akinek deákos (litteratus) műveltsége van.

Nagykőrösön már a XVII. század elején belső és külső tanács működik. Az előljáráságnak igen széles hatásköre van. Intézi a jövedelmek kezelését, adókiivetést; pusztákat bérel a község számára. Személyesen vagy megbízottak által érintkezik a község ügyeiben a királytól kezdve a különböző tisztviselőkkel és hatóságokkal. Gyakorolja a község részére az ú. n. kisebb haszonvételi jogokat. Pert kezdett, pert fogadott el, egyezkedett, örök birtokot szerzett és eladott a városi közönség részére és nevében. A városnak a hódoltsági területen kívül tartott vármegyei gyűléseken és tisztújításokon is képvisellete volt. A hódoltság alatt a tisztújítás teljesen önállóan történt, arra semmiféle hatóság nem gyakorolt befolyást. A Nagykőrösi Krónika szerzője megjegyzi, hogy „a tanácsbeliek abban az időben mind szakállas emberek voltak, jó, ért elméjű öreg emberek. A tanácsházban mind fehér ruhában, mind köpenyegformában mentek a gyülekezet elé. Más földesurat, mint a királyt nem ismertek. Mikor valaki a lakosok közül büntetésre méltónak ítéltetett, azt ponyvába betakarták és mindegyik tanácsbeli személy a bíró után egyet-egyet csapott a bűnösön...“

Kecskeméten 24 esküdt tanácsbeli működött a főbíró mellett. A helyi szükségletekhez alkalmazkodott az alföldi városok tisztikarának száma és összetétele. A földesúri városokban a lakosság a földesúr által megnevezett 3 jelölt közül választhatta meg előljáróját. A nemesiség beköltözése előtt, részben még azután is, iparosokat, értelmes parasztokat látunk a földesúri parasztvárosok élén. E városvezetők egybefornak városuk érdekeivel és nehéz feladatokkal is meg tudnak birkózni. A XVIII. században mezővárosi életformát élő Makó tanácsának összetételében a vallási hovatartozás is kifejezésre jut: 5 katolikus, 5 református és 2 orosz (gör. kat.) tagja van a tanácsnak. A városi alkalmazottak sorában a tanács tagjain kívül városgazdát, töltésbírót, szekérmestert, borbírót, toronyőrt, porciószedőket, 2 hadnagyot, kishírókat (köztük cigánykishíró), város katonáját, pandurt, csőszö-

ket, bakttereket, kocsisokat, 3 utca kapitányt, kéményseprőt és utca-tisztítókat látunk. Van azonkívül a városban: malombíró, vásárbíró, kertészbíró, hegybíró és koldusbíró. Sőt városszakácsnője is volt, aki a városi konyhán főzött. A tanács feladata volt a betegek és elesettek istápolása is. Volt a városnak betegápoló háza, kórodája. Az orvosi teendőket borbélysebészek, felcserek, chirurgusok végezték. Folyómenti városoknak, így Makónak is, nagy gondját okozta az ivóvíz kérdése. A folyó vizének élvezhetővé tételére szűrőkészülékek szolgáltak.

A bíraskodási hatáskör korlátozva volt. A városok bírósága a nemesi joggal élők felett a törvény szerint nem ítélezhetett. Nagykőrösön azonban a nemesség nem tiltakozott ellene. Fellebbezési fórum a mezővárosokban a megyei törvényszék volt. Egyes, vegyeslakosságú városokban nemzetiségi bírák is működtek. A zsidók ügyeiben a zsidóbíró ítélezett. Bizonyos egyöntetű eljárás „A három város törvényszékén“, Kecskemét, Cegléd és Nagykőrös fogott bíráinak testületénél érvényesült. E törvényszéknek mindhárom város részéről 2—2 tagja volt. Az írásbeli teendőket a város egyik jegyzője végezte. A városok tanácsülési jegyzőkönyvei a lakosság egész lelkeségét megvilágító, érdekes adatokat tartalmaznak a bíraskodásról. Magánjogi keresetek, apró kihágások, becsületsértés, káromkodás, rágalmazás, könnyű és súlyos testisértés, házasságtörés, árdrágítás, betyárokkal cimborálás, bozorkánykodás, stb. kerültek sorra a városok ítélőszékén. Az érvényben lévő rendeletek szellemében kiszabott büntetések szigorúak, de igazságosak voltak. Tanu polgári perekben csak városi polgár lehetett. Alkalmazták a bothüntetést. Az ítéletet sokadalomkor, országos vásár alkalmával kidobolták, részben elrettentő példakép akkor hajtották végre. Nagykőrösön a dohányzást rabsággal büntették. Szegeden az élelmiszerhamisítót hideg medencében megmártották. A hűtlen molnárnak meg kellett lovagolnia mindenki szemeláttára a piactéren felállított fából készült szamarat. Egyes helyeken egyházi büntetést, ekklézsiakövetést szabtak ki. Ilyenkor az istentisztelet alkalmával a bűnöst az egész gyülekezet előtt fekete székre ültették és fekete posztóval betakarták. Szokásban volt a templomban vagy templom mellett szegyenkő felállítása. Erre kellett állnia ekklézsiakövetéskor a bűnösnek. Halason a templom mellett ma is áll a fekete szegyenkő. Nagykőrösön kisebb ügyekben a bíró maga ítélezett. Fontosabb ügyekben esküdtársait vette maga mellé. Főbenjáró perekben pedig a „három város törvényszékét vagy tanácsát“ vette igénybe.

Az alföldi város életének gerincét alkotja a gazdálkodás. A legtöbb város tekintélyes ingó és ingatlan vagyonnal rendelkezett, ami lehetővé tette önálló gazdaságpolitika folytatását. Az ingatlan vagyon alapját a föld képezte: szántó, rét, erdő, városi telkek, kaszáló, gyümölcsös. Ehhez tetemes épületvagyon is járult. Egyes városoknak vidéken is, pl. Kecskemétnek Pesten volt háza. A városok vagyonukat

örökléssel, vásárlással, a török hódoltság alatt puszták foglalásával és jobbágyfalvak megszerzésével gyarapítják. A XVI—XVII. században Debrecen 54 ezer, Nagykőrös 100 ezer, Makó 59 ezer holdnyi területen gazdálkodott. Kecskemét határa a Duna-Tisza-közén Szegedtől Varcspusztáig mintegy 14 ezer mérföld hosszúságban és 10 mérföld szélességben húzódott. Ezenkívül a város határán túl még 32 pusztán folytattak a kecskeméti gazdálkodást. A katonai és közigazgatási kiadások nagyrészt a városok ingatlan jövedelméből fedezték. Tekintélyes jövedelmi forrás volt ezenkívül a bormérés (educillatio) és a vásárjövödelem.

A gazdálkodás súlypontja az állattenyésztésre esett. A török hódoltság viszonyai folytán az Alföldön a legelőgazdálkodás lett az uralkodó forma. A gabonatermelés elveszti jelentőségét. A virágzó gabonaföldeket elnyeli a pusztta, ami a külterjes állattenyésztésnek kedvez. Így kerül a megyényi határu városok gazdaságpolitikájának központjába a legelőkérdés. A rideg pásztorkodás, külterjes állattenyésztés mind az egyesek, mind a közület számára jövedelmező volt. Nagyszámu szilaj gulya, konda legel a városok határát elfoglaló baromlő földeken és baromlegelőkn. A külterjes állattenyésztéshez a településforma is igazodott. A városok külső utcái kiszélesedtek a csorda számára a „Baromjárás“ felé. Nemcsak a városnak, hanem magánosoknak is voltak önálló gulyái. Kecskeméten és Halason juhászczéhről is tudunk. Nagykőrös juhnyája külön fejős és külön meddő pásztrolásra oszlott. A városoktól kívánt szolgáltatások és ajándékok sorában sűrűn szerepel a fejőstehen, borjú és gyereklő. Nagykőrös és Kecskemét a marhatenyésztés központjai. Jászberényben is akad olyan tőzsér, aki 10 ezer marhát adott el a német birodalomban. Az „alföldi“ elnevezés a török hódoltság korában ökörhajcsárt jelentett, amiből később a családnev is lett. Debrecen Hortobágyi-pusztáján kora tavasztól késő őszig 9 gulyában legeltek a közönséges lovak és szarvasmarhák. Mintegy 5—6 ezer jobbfajta ló a „cifra ménesben“ legelt.

A mezőgazdasági termelés csak a török hódoltság után vesz nagyobb lendületet. A hódoltság alatt gabonát csak a lakosság szükségletére termeltek. A török révén ismerik meg a dinnyét, barackot, tulipánt. Nagy jelentőségre jut az új gazdasági növények közül a dohány, kukorica és burgonya termelése. A dohánykertészet kedvelt és jövedelmező foglalkozás lesz. A XVIII. és XIX. században a növekvő kereslet folytán a pihent földeken meghonosul a kertgazdálkodás. Makó, Szeged, Nagykőrös határában fellendül a zöldség, hagyma, paprika és káposztatermelés. A szőlő- és gyümölcstermelésnek nagy multja van az Alföldön. Halas szőlőtermelése az Árpádkorba nyutik vissza. A hódoltság alatt a legtöbb helyen hanyatló képet mutat a szőlőtermelés. A felszabadulás után újból virágzó szőlőkultúra foglalja el a pusztaszőlők helyét. Az alföldi városokat a középkor végéig a mainál jó-

val nagyobb erdőtakaró övezte. Legtöbbjük helyes erdőgazdálkodás révén tüzelőjének nagy részét biztosítani tudta.

Iparuk és kereskedelmük nem volt nagymérvű. Előbbi általában az önellátás keretei között mozgott. Jobbára csak a közszükségleti cikkeket előállító iparágak működtek. Legfejlettebb ipara Debrecennek volt. Bizonyos iparágakat csak német mesteremberek űztek. Ezeknek beköltözését megállapíthatjuk mindegyik városban. A XVIII. században fellendülésnek indul a takács- és timáripár. Ez utóbbi különösen Debrecenben, Szegeden, Nagykőrösön és Kecskeméten virágzik. Nagykőrösön oly nagy tekintélyre jut, hogy az „úri rend” is szívesen adja gyermekét timárságra. A kereskedők felső rendjét a tőzsérelt alkották. A városok magyar lakossága is foglalkozott kereskedelemmel, amely nem különült el csak egy bizonyos ágra. Kívülük németek, görögök, zsidók, örmények közvetítik nagyban és kicsinyben az árukat. A közlekedési utak között nagy szerepe van a víziútnak. A Dunán, Tiszán, Maroson és Körösökön só és gabonaszállító hajók közlekedtek. A folyómenti városok mint Szeged, Makó, Baja, stb. piaca igen forgalmas volt. Szolnoknak nagy jövedelmet biztosított a sószállítás. A Máramarosból tutajon érkező só tengeren szállították innen tovább a fuvarosok. Azonkívül az Alföld épületfa-elosztó kereskedelmének is központja volt. Szeged a marosi hajókon szállított erdélyi sónak volt egyik főelosztóhelye. Már a XVI. században egyik utcáját Sóhordó-utcának nevezik.

Egy pillantás az alföldi városok gazdasági életére fogalmat nyújthat fontos nemzetgazdasági szerepükről. *Debrecen* az Alföld legrégebbi ipari városa és az állatkereskedelem főhelye. Emellett őstermeléssel is foglalkozik. 1777-ig földközösség volt. A lakosság városi beltelke arányában használta a közös földet. Meg volt állapítva a birtok maximuma és minimuma. 1848-ig a ház után járó föld a tanvabirtokkal együtt nem lehetett több 100 holdnál. E rendelkezésben nyilván része volt annak az elgondolásnak, hogy az iparos és kereskedőpolgár mesterségének is élhessen. A beltelke és ház a föld magántulajdonba jutása után is alapul szolgált a birtokvásárlásra. A puszták kiosztásának kulcsa az igavonó állatok száma volt. A ház után járó földeket iparosok és kereskedők is megkaphatták, a béres földeket azonban csak gazdálkodók. Debrecen gazdaságpolitikája a XVIII. század végéig az iparon és kereskedelmen nyugodott. Már a XIV. század végén virágzó céhélete van. A céhbeli iparosok jelentős szerepet töltenek be a város igazgatásában. 1711-ben a város 13 ezer főnyi lakosságából az önálló foglalkozásúak 20 %-ot tesznek ki. Ebből 50 % kézműves, 17,5 % kereskedő, a földművelőkre csak 32 % esik. A város iparos és kereskedő jellege a XVIII. század folyamán is megmarad. 1777-ben a város 25.747 főnyi lakosságából 2714 iparos, 291 kereskedő. A legelőkelőbb családoknak is kedvelt foglalkozása volt a kereskedelem. A kereskedők 3

osztályba tartoztak: öreg-, közép- és aprólékos kalmárok. A kereskedőrend legtekintélyesebb tagjai a tőzsérek vagy marhakereskedők. Velük szemben a „kuzmirok” csak kontárok, akik a vásárok elején a marhát olesón összeszedték és nagy nyereséggel továbbadták. Vásárai a bécsi, erdélyi, alföldi és felvidéki kereskedelem központjai voltak. Négy heti és négy országos vására volt. Az országos vásár 2 hétig tartott, ahol nagyértékű külföldi áru: posztó, lenszövet, szőrme és gyarmatáru került eladásra. Legfőbb kiviteli cikkek: szarvasmarha, bőr, méz, viasz, bor, gyapjú, szórdaróc, szappan, szalonna, stb. A tanács erélyesen védelmezte a vásárokon a helybeli iparosok és kereskedők érdekeit.

Szeged, mint sz. kir. város, a XVIII. században a szállományi joga (*caducitas*) révén jelentékenyen növelte vagyonát. Ennek értelmében a város a magtalanul elhalt polgárok örököse lett. A város tulajdonába mentek át az elköltözött polgárok ingatlanai is. A bevételeket a kiadásokkal egyensúlyban igyekezett tartani. Gondoskodott az évi hadi adó és a város kiadásaira szükséges községi adó (*domestica*) pontos behajtásáról. Iparpolitikájában súlyt helyez az adóalanyok megélhetésének biztosítására. Korlátozza a céhbeli mesterek számát és a céhen kívül álló iparosokat (kontárokat, himpelléreket) szigorúan ellenőrzi. Nagykiterjedésű legelői könnyűszerrel biztosították a lakosság húsellátását. A szőlősgazdák csak sajáttermésű boraikat árulhatták. A tiltott bormérést (kurtakocsmák tartását) a borbírák szigorúan ellenőrizték. Tekintélyes jövedelme volt a városnak a serfőzésből is. Hatásosan védekezett a görög kereskedők és idegen bortermelők versenyével szemben.

Nagykőrös különböző kedvezményekkel, így a telepedési díj engedésével és mérséklésével igyekezett a hiányzó iparágakról gondoskodni. Iparúzői — kevés idegen kivételével — református magyarok. Ipara csak önellátásra dolgozik. Földművesiparosai szívesebben gazdálkodnak birtokukon. Az iparúző lakosságát, amint az Debrecenben történt, csak a birtokmaximum megállapításával lehetett volna visszatartani attól, hogy elhagyja foglalkozását. Legvirágzóbb iparág a timármesterség volt, aminek a város tölgyverdői és hatalmas juhállománya igen kedvezett. Előbbi a bőrkészítéshez szükséges csert, utóbbi a nversbőrt szolgáltatta. A kereskedelem jobhára görög és cincár kereskedők kezében volt, akiket a XIX. században kezdenek kiszorítani a zsidók. 1847-ben 17 boltoskereskedő volt a városban.

Kecskemét szőlőtermelése az Anjou-korba nyúlik vissza. Szokásban volt a homok ellen a határnak szőlővel való megkötése. Legrégibb céhe a szücsöké volt. A szappanfőzők a nagykőrösiekkel tömörültek egy céhbe. A fegyvercsiszárok, lakatgyártók és sarkantyúsok a kovácsokkal alkottak egy céhet. Az ipart itt is csak másodsorban űzik. Nincs erős válaszfal a földműves és iparososztály között. Az iparos-

földművelők legényeiket Péter és Pál napjától Szent Mihály napjáig szüneteltették. Ilyenkor mester és legény aratni mentek, hogy évi szükségletüket beszerezzék. Ipara nemcsak a helyi fogyasztás számára dolgozott. Itt is nagy szerepet visznek a görög kereskedők. De voltak magyar kalmárok is, akik finom bőroket, posztót, vásznat, szövetet tartottak raktáron. Gazdag állatállománya révén virágzó marhakereskedelme van. Tekintélyes tőzserei látják el a győri és bécsi mézszárosokat és baromkereskedőket marhával. Azonkívül a hadseregnek is állandó szállítói.

Ceglédnek virágzó bortermelése van. Szőlői a török időkben bűvóhelyül is szolgáltak. Fejlett faipara van. Virágzó mesterség a kádárság. A ceglédi hordó, az ú. n. „karikafa“ messzeföldön híres volt. Lakói közt sok volt a kereskedő, mint ezt a sok Kalmár név is mutatja.

Makó fellendülését a török hódoltság utáni belterjes gazdálkodásának, a hagyma-, zöldség- és gyümölestermelésnek köszönheti. Ipara a helyi szükséglet kielégítését sem biztosította. Céhei a XIX. században kezdenek megalakulni. A kereskedelem görög boltosok kezében volt, akiket később a zsidók kiszorítottak. A városi tanács ügyes gazdaságpolitikát folytatott. A város magtáraiban nagy mennyiségű gabona volt felhalmozva. A serházat, boltokat, dohány-, len- és kenderföldet bérbeadták. A város kocsmáit berbírái útján házilag kezelte és nagyon szigorúan tiltotta a bormérést a kurtakocsmákban. A városi építkezésekre a téglamestereknek minden 100 téglából 10-et kellett beszolgáltatni. Erdeiben tekintélyes mennyiségű fát termelt ki. A hiányzó fűtőanyagot náddal pótolta. Nád járandósága volt a városi alkalmazottaknak is. A város hajói nemcsak a Maroson, hanem a Tiszán és Aldunán is közlekedtek. Vásárait a Marosparton tartotta. Idegeneknek nem engedte meg, hogy d. e. 10 óra előtt vásároljanak. A városi könyvtár, gazdasszonyt tartott, hogy hivatalos kiküldetéskor alkalmazottait elláthassa és az idegenből érkező kereskedőket megvendéghesse.

A tárgyalt városalakító erők kiteliesedése volt az alföldi városok szellemi élete, kultúrája. Várossá fejlődése során minden alföldi város szellemi központja lett egy-egy kisebb vagy nagyobb területnek. Benne futottak össze a művelődés szálai. Irányította a vidék lelki életét, iskolázását, felfogását, szellemét, egész kultúráját. A polgárság feltörekvése gonddal vigyázott városának kultúrintézményeire. Óvta, fejlesztette azokat, ha kellett, anyagi áldozatokat is hozott értük. Templom, iskola, könyvtár, nyomda, múzeum, levéltár, történelmi, irodalmi társulatok, különböző egyesületek és néhány más, a helvi talajból fakadó kultúr-intézmény képezte az alföldi város szellemi birtokállományát és alakította annak kultúráját. A városok szellemi életének vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy a török hódoltságot átvészelt, folytonossággal

bíró városokban mélyebb és nemzetibb gyökeret vert a kultúra, mint az újjáéledő vagy később alapított helyeken.

Debrecen, a kálvinista Róma, különös gonddal karolta fel az egyház- és iskolai ügyet. Kitiűnt a többi városok közül azért is, hogy itt nemcsak az úgynevezett értelmiségiek, hanem a polgárság széles rétegei, kereskedők, iparosok, gazdálkodók is tudományos műveltséggel rendelkeztek. Nem egy tanácstag külföldi iskolában is tanult. Voltak főbírák, akik könyvet is írtak. A kollégium az ország nagy területét látta el protestáns intelligenciával, pappal, tanárral, tanítóval. A debreceni polgár a város főiskoláját a „mi iskolánknak“ tekintette és arról végrendeletében is bőszégesen megemlékezett. A kollégium a klaszrikus ismeretek oktatása mellett súlyt helyezett a hazai nyelv ápolására is. A tudós debreceni professzorok érdeme, „hogy ők a hazai nyelvet még akkor is ápták és terjesztették, midőn az megszűnt más iskolákban tanítási nyelv lenni.“ Jogot és államtudományt is tanítottak a kollégiumban, hogy tanulói a világi pályákon is megállhassák helyüket. A kuruc szabadságharc idején az összes elpusztult kollégiumok tanulói ide sereglettek. Országos jelentősége a debreceni iskolázásnak, hogy a török hódoltság idején fenntartotta az Alföldön a nemzeti művelődés folytonosságát. Debrecen megbecsülte a szellemi élet vezetőit, a városi tanácsban is helyet adott nekik. A kollégium munkáját jótékonyan segítette elő az 1561-ben Huszár Gál alapította nyomda, ahol a tanításhoz szükséges könyveken kívül számos irodalmi mű látott napvilágot. A nyomdához hasonló kultúrmissziót végzett a kollégiumi könyvtár is. A XVIII. század óta a kollégium kultúr munkáit kiegészíti az 1721-ben megnyitott és 1776-ban gimnáziummá fejlődött piarista iskola. A szellemi élet fontos tényezői: a Debreceni-kör és Csokonai-kör. A város művelt polgársága a magyar színjátszást is felkarolta. 1798-ban magyar nyelvű színtársulat működik. 1804-ben pedig megvetik az alapját egy állandó magyar színháznak. Mindez elegendő alapul szolgálhatott Debrecen egyetemi várossá fejlődésének.

Nagykőrösön sem volt ritka a latinul beszélő gazdálkodó. Református gimnáziumát szívesen látogatták a gazdacsaládok gyermekei. A deák-nyelv elemeit az elemi iskolákban is tanították a leánviskolák kivételével. A ref. gimnáziumhoz 1839-ben tanítóképző is csatlakozott. A gimnázium tantárgyai között a mezőgazdasági ismereteket is tanították, hogy a kikerülő lelkészek és tanítók a nép gazdasági tanácsadói is lehessenek. Tyukodi Márton prédikátor nagy elismeréssel emlékezik meg a körösi tanácsnak kultúrérzékéről. E városnak is gazdag könyvtára volt. 1838-ban megalakult a kaszinó. A „Közönséges Olvasó Társaság“ tagjai közt nagy számban vannak iparosok és kereskedők. Az irodalmi életnek számottevő irányítója az „Arany János Társaság“. A város multjának érdemcs kutatója Balla Gergely, a „Nagykőrösi Krónika“ szerzője.

Kecskemét gazdag református egyháza bőkezű istápolója volt a szellemi életnek. Több iskolát tartott fenn. Már a XVII. században működik református gimnáziuma; a XVIII. században filozófiát és teológiát is tanítanak benne. Az intézetnek 1836-ban a 6 osztályú gimnáziumon kívül 3 főiskolai tanfolyama is van: teológiai, filozófiai és jogi. Ez utóbbi az őse a ref. jogakadémiának. 1713-ban alakul meg a piarista gimnázium. Ettől kezdve a két intézet vállvetve dolgozik a humanista kultúra ápolásán.

Makón a XVII. században működik egy felsőbb iskola, amely Szőnyi Benjámint hódmezővásárhelyi prédikátort szerint „a gyulaiénál is előbbvaló volt, s benne rendszerint 20—30 filozófiát és teológiát hallgató tógátus ifjak tanultak, kikből ezen vidéknek iskolai tanítók, sőt prédikátorok is lettek.“ A város szellemi élete újból a XVIII. század végén kezd ébredezni. 1797-ben 3 nemzeti és egy deákiskolája működik 500 tanulóval. A deák-iskolából a debreceni akadémiára mehettek tanulmányaikat felvitatni. A város multjáról Szirbik Miklós ref. lelkész írt 1836-ban egy forrásértékű kézíratos munkát. Érdekes munkát végzett a város multjának feltárásában a millennium idején alakult és 1936 óta újból működő „Csanád vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat“, melynek kiadásában megjelenő „Csanád vármegyei Könyvtár“ c. sorozatban idáig 40 kötet látott napvilágot. A vármegyének külön székházban elhelyezett könyvtára és levéltára nagy reményekre jogosító csarnoka az alföldi városkultúrának. Hódmezővásárhely szintén kivette részét a kultúra ápolásából.

Szeged művelődésének építésén a török hódoltság után létesült piarista gimnázium végzett áldásos tevékenységet. Szellemi élete az 1879-i árvízre következő korszakban indult újból virágzásnak. A XIX. század fordulóján az Alföld egyik legnépesebb iskolavárosa, amely közvetíti a Bánság és Bánát felé a nemzeti kultúrát. Múzeumának, a Somogyi Könyvtárának és a Dugonics Társaságnak irányító szerepe volt a délalföldi kultúra kialakításában. Ma, mint egyetemi város és püspöki székhely megsokszorozva teljesítheti a hivatását.

Halas és Békés református gimnáziumainak alapjai a reformáció kezdeti idejére nyúlnak vissza. Szarvason Tessék Sámuel úttörő munkát végzett a falunvelésben és mezőgazdasági kultúra ápolásában.

A török hódoltság alatt lehanyaglott, elpusztult, szünetelő és a XVIII. században újjátelepülő városokban a kultúra szerényebb forrásokból táplálkozott és jóval lassabban bontakozott ki. Tanult iparosok nem voltak, esküdtjeik a szélesebb látókört nélkülözték. Magasabb műveltséget az odakerült nemesi családok révén csak a vármegyeszékhelyeken látunk.

A felszabadulás után azonban néhány évtized elegendő volt, hogy az újonnan erőre kapó alföldi városok hajlékot emeljenek a kultúrának. Helyi erőforrásokra és állami támogatásra támaszkodva egymás-

után kezdik meg működésüket kultúrintézményeik. A templom és iskola körül kialakuló kultúra mellett a helyi sajtó is bontogatja szárnyait. A kultúra ápolásának kiapadhatatlan forrása és erős ösztönzője volt a lokálpatriotizmus. A milleniumi ünnepekre való előkészületek számos vidéki Történelmi és Irodalmi társulatot hívtak életre, amelyeknek munkássága erős lendületet adott a helyi kultúra ápolásának. A megyeszékhelyeken és több más városban is megkezdődik az íratanyag rendezése és kiadása. Szeged, Debrecen, Kecskemét, Nyiregyháza múzeumaikban emelnek hajlékot a vidék kultúrájának és példáikat más városok is követik. Lelkes történetkutatók és literátus szép lelkek, mint Szeremlei Sámuel, Balla Gergely, Mogyoróssy János, Zoltai Lajos, Nagy Szeder István, Szirbik Miklós, Vedres István, Reizner János, Szücs István, Hornyik János és mások egy életet szenteltek városuk multjának kutatására. Egyesek évtizedeken át csak íróasztaluk számára dolgoztak, munkájuk jó része kéziratban hever. Voltak olyanok is, akik maguk hoztak áldozatot munkájuk kiadásáért. Az alföldi talajból fakadt vagy abból merítő költők, írók és művészek, mint pl. Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István, Móra Ferenc, Juhász Gyula, stb. megszólaltatják az Alföld lelkét.

A fentiekben arra igyekeztünk rámutatni, hogy az alföldi város az egyik legsajátosabb magyar szervezet. Településformája, épületei, kül- és belterülete; közigazgatása, vallási és népi megoszlása, gazdasági és szellemi képe, alkotásai, megoldott és megoldatlan kérdései, sebei és ékességei mind-mind a magyar sorsot sugározzák.

Irodalom.

Fenti közlemény megírásához, amely egy kéziratban lévő terjedelmesebb várostörténeti tanulmánynak az alföldi városra vonatkozó néhány megállapítását tartalmazza, a saját kutatáson kívül az alább felsorolt művek nyújtottak tájékoztatást.

Az általános várostörténeti résznél az összefoglaló magyar történetek közül különösen *Horváth Mihály*, *Szilágyi Sándor*, *Hóman—Szekfü* művei; továbbá *Acsády Ignác*, Magyarország három részre osztásának története (Bp. 1897.), *Jászay Pál*, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után I. k. (Pest, 1846.), *Marczali Henrik*, Mária Terézia, II. József kora. Magyar Művelődéstörténet I.—V. (Szerk. Dömanovszky Sándor.) Magyar föld, magyar faj. I.—IV., *Viski Károly*: A magyarság néprajza I.—V.

A magyar városról és ezzel kapcsolatban az alföldi városról is általában: *Teleki Pál*, A város (Közgazdasági Encyklopédia IV.) *Pleidell Ambrus*, A magyar várostörténet első fejezete (Századok, 1943. I.—II.) *Mendöl Tibor*, Die Stadt im Karpatenbecken (Bp. 1944.) *Meier R.*, Die Alföldstädte. *Schöne-*

mann Konrád, Die Entwicklung des Städtewesens im Südost-Europa. *Salamon Ferenc*, Magyarország a török hódítás korában, *Palugyay Imre*, Magyarország történeti, földirata (s állami legújabb leírása (Pest, 1854.). *Erdei Ferenc*, Magyar város. U. a. Magyar falu. U. a. Magyar tanya. *Győrffy István*, Magyar nép, magyar föld. *Rupp Jakab*, Magyarország helyrajzi története; *Ortvay Tivadar*, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. *Csánki Dezső*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.—V. *Vályi András*: Magyarország leírása I.—III. *Szalay József*, A város, *Baróti Lajos*, Adattár Délmagyarország történetéhez. *Eperjessy Kálmán*, A magyar falu településtörténete (Bp. 1940.) U. a. Várostarténet az utcanevekben (Domanovszky-Emlékkönyv 1937).

Az oklevéltárak és a *Magyar Törvénytár* kötetain kívül *Takáts Sándor*, A budai basák magyarnyelvű levelezése; *Velics—Kammerer*, Török kincstári defterek, *Szamota István*, Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, (Bp. 1891.), *Thury József*, Török történetírók, (Bp. 1933.) Evlia Cselebi magyarországi utazásai, Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. *Schwartner Márton*, *Fényes Elek*, *Acsády Ignác*, *Thirring Gusztáv* statisztikai művei; Statisztikai Közlemények. *Kolozsváry—Óvály*, Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I.—V. Kútfőértékű tájékoztatást nyújtanak a kataszteri térképek, sokszorosított és kéziratban lévő térképek.

A városképre, népességre, társadalmi viszonyokra, jogi szervezetre, városgazdaságra, városkultúrára vonatkozólag általában és helyi vonatkozásban is a következőkből merítettünk: *Bierbauer Virgil*, A magyar építészet története (A Magyar Szemle könyvei), U. a. A múlt és közelmúlt városépítészet. *Mendöl Tibor*, Az alföldi város morfológiája. *Prinz Gyula*, Magyarország településformái (Bp. 1922.). *Bátky Zsigmond*, Telep és községformák hazánkban. *Győrffy István*, Nagykunsági krónika, U. a. Az alföldi tanyák, U. a. Az alföldi kertés városok. A városépítésre részletes irodalmi tájékoztatást nyújt *Pálffy-Budinszky Endre* (Tér és Forma, 1938.); *Kováts Gyula*, Makó város építészet, *Eperjessy Kálmán*, Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban (Szeged, 1928.) U. a. A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképei. *Gesztelyi Nagy László*, A magyar tanyarendszer kialakulása; *Káán Károly*, A magyar Alföld, *Bulla Béla*, Az Alföld (Kincsestár), *M. Császár Edit*, A hajduság kialakulása és fejlődése (Debrecen, 1932.), *Símkó Gyula*, Nyíregyháza és tanyáinak települése.

Szabó István, A Magyarság életrajza, (Bp. 1941.), *Gyárfás István*, A jászkunok története I.—IV., (Kecskemét, 1873.) *Fodor Ferenc*, A Jászság életrajza; *Acsády Ignác*, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Statisztikai Közlemények XII. (Bp. 1896.) *Lipszky*, Repertórium; *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. *Bartucz Lajos*, A magyar ember, U. a. A magyarság antropológiája, *Szalay József*, Városaink nemzetiségi viszonyai a középkorban; *Schünemann Konrád*, Zur Bevölkerungspolitik der ungarischen Städte; *Szentkláray Jenő*, Száz év Délmagyarország újabb történetéből (Temesvár 1879.) *Böhm Lénárt*, Délmagyarország, vagy

az u. n. Bánság külön történelme I—II. (Pest, 1867.). *Thirring G.*, Városaink népesedési viszonyai 1777-ben.

Weis István, A mai magyar társadalom (Magyar Szemle könyvei) U. a. Hazánk társadalomrajza; *Dékány István*, Város és falu szociális szempontból (Városi Szemle 1935.) *Szabó István*, A magyar parasztság története (Kincses-tár 1940.); *Erdei Ferenc*, A makói parasztság társadalomrajza (Csanád-vármegyei Könyvtár), U. a. A parasztság története. *Mályusz Elemér*, Geschichte des Bürgertums in Ungarn; *Tessedik Sámuel*, A parasztember Magyarországon (Pécs 1786.), *Veres Péter*, Az Alföld parasztsága (Bp. 1936.), *Kiss Albin*, A magyar társadalom története (Bp. 1925.) *Kovács Imre*, Magyar feudalizmus, magyar parasztság; *Molnár Erik*, A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig; *Scherer F.*, Békés vm. társadalma; *Zalotai Elemér*, Csongrád vm. társadalomrajza és általános ismertetése; *Sóvágó Gábor*, Hajdúböszörmény szociográfiája (Debrecen, 1939.); *Szappanos Károly*, Kecskemét régi nemes családjai (1930).

Iványi Béla, A városi polgárjog keletkezése és fejlődése; *Csizmadia Andor*, A magyar városi jog (Kolozsvár, 1941.). *Wenzel Gusztáv*, Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben (Bp. 1887.); *Erekly István*, Közigazgatási reform és a nagyvárosok önkormányzata (Statisztikai Közlemények 67. k.); *Papp László*, Kiskunhalas népi jogélete (Bp. 1941.), *Zoltai Lajos*, Debreceni utcakapitányok, tizesek és tizházigazdák (Debrecen, 1939.); *Pesty Frigyes*, Magyarország helynevei (Bp. 1888.), U. a. A helynevek és a történelem (Bp. 1878.); *Kertész Manó*, A magyar helynévadás történetéből (Bp. 1939.), *B. Szabó László*, Debrecen helynevei; *Széll S.*, Városaink neve, címere és lobogója, *Kis István*, A magyar tanyai közigazgatás.

Fodor Ferenc, Magyarország gazdasági földrajza (Bp. 1924.) *Kerék Mihály*, Földbirtokpolitika (Bp. 1934. Kincses-tár.) *Bodrogközy Zoltán*, A magyar agrármozgalomnak története, *Szádeczky-Kardoss Lajos*, Iparfejlődés és a ééhek története Magyarországon (Bp. 1913.); *Szimics I.* A debreceni országos vásárok története (Bp. 1938.); *Vincze Sándor*, Szeged gazdaságpolitikája a XVIII. század második felében (Szeged, 1943.); *Banner János*, Szeged közigazdasága; *Hornyik János*, Kecskemét város gazdasági fejlődésének története; *Lipóty S.*, Kecskemét város birtokszervezése; *Szedes Pál*, Kunágota község agrárpolitikája.

Szabó Kálmán, Az alföldi magyarság művelődéstörténeti emlékei, (Bp. 1938.); *Csűrös F.*, A debreceni városi nyomda története, *Eperjessy Kálmán*, Városmonográfiák (Magyar Szemle 1941.); *Szmollényi N.*, A középkori Szeged műveltsége; *Pap J.*, A piaristák Szegeden; *Kovács G.*, A kálvinista Róma; *Implom J.*, A gyulai múzeum és könyvtár 70 éve; *Réz Kálmán*, A jász múzeum ismertetése.

Az egyes területekre és városokra vonatkozó helytörténeti irodalomból tanulmányunkhoz adatokat szolgáltatottak vagy az alföldi város szempontjából figyelembe jönnek:

Agoston János, Csabának leírása (1826), *Balla Gergely*, Nagykörösi krónika (Kecskemét, 1856); *Balogh Béla*, Szolnok; *Banner János*, A kőkori élet Békés megyében, U. a.: Szeged települése, *Barcsa János*, Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme, U. a.: Hajdúnánás története (Debrecen, 1900), *Bálint Alajos*, Makó város települési és emberföldrajzi vázlata, U. a.: Csanád, Arad, Torontál vm. régészeti katasztere, *Blénessy János*: Jászberény természeti viszonyai és élete (1937), *Bohdaneczky Edvin*, Csanád vm. nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. sz.-ban; *Borovszky Samu*: Csanád megye története I., II. (Budapest, 1986), U. a.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun m. története, *Botár Imre*, Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. sz.-ban (1941); *Czifrusz Ferenc*: Adatok Baja városának múlt és jelen életéről; *Csobán—Csürös*: Debrecen sz. kir. város multja; *Dehény József*: A kalocsai céhek története; *Durkó Antal*: Békés nagyközség története; *Eperjessy Kálmán*, Irások a régi Makóról (Makó, 1929); *Erdei Ferenc*: Futóhomok. A Dunatiszaköz földje és népe; *Érdujhelyi Menyhért*: Szabadka város története I—II; *Gajdács Pál*, Tótkomlós története; *Galántai Fekete Béla*: Nagykörös; *Galgóczy Károly*: Pest vármegye monografiája (Budapest, 1898). U. a.: Nagykörös város monografiája (Bp, 1896); *Győrffy István*: Az alföldi tanyák; U. a. A nagykun tanya; U. a. Az alföldi kertes városok; U. a. Hajdúszoboszló települése; *Haan Lajos*, Békés vármegye története, U. a. Békéscsaba ez előtt 100 évvel (1876), U. a.: Békéscsaba mezőváros hajdanáról és mostani állapotáról (1866), *Hornyik János*: Kecskemét város története; *Horváth Jenő*, Nagyvárad története; *Iványi István*: Szabadka története I—II; *Jankó János*, Arad vm. földje és népe; *Juhász Kálmán*, A csanádi püspökség története; eddig 4 k., *Karácsonyi János*, Békés vármegye története I—II. (Gyula, 1896), *Kiss M. Hortensia*, Kiszombor története (1937); *Kolofont József*: Cegléd város monografiája (1931); *Korniss Géza*: Békéscsaba történelmi és kulturális monografiája (1930); *Kovács J.*, Szeged és népe, *Lakos L.*: Nagyvárad multja és jelene; *Majláth Jolán*, Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykörös; *Márki Sándor*, Arad vm. és Arad város története I—II; U. a.: Sarkad története; *Mendöl Tibor*, Szarvas földrajza; *Mezősi Károly*, Kiskunfélegyháza határtörténete (Kkf. 1932), U. a. Félegyházi krónika (1935); *Mogyoróssy János*, Gyula hajdan és most; *Nagy Szedcr István*, Kiskunhalas története; *Neumann Jenő*, Szarvas története; *Oppel Jenő*, Cegléd a török alatt (1908), *Ortvay Tivadar*, Temes vármegye és Temesvár története; *Palugyay Imre*, Békés, Csanád és Hont megye leírása (Budapest, 1851), U. a.: A jász kun területek és Külső Szolnok m. leírása; *Párducz Mihály*, A nagy magyar Alföld római kori leletei; *Rapcsányi Jakab*, Baja és Bács Bodrog vm. községei (Bp. 1934.); *Reizner János*: Szeged története I—IV., U. a.: Makó város története; *Rozvány Gy.*, Nagyszalonta történelme; *Sámuel Pál*, Baja története (1852), *Scherer Ferenc*, Gyula város története I—II; *Cs. Sebestyén Károly*: A szegedi középkori vár, U. a.: Szeged középkori templomai, *Sima L.*: Szentés város története; *M. Szabó László*, Túrkeve és a Berettyómellékének földrajza; *Szentkláray Jenő*, Temes vármegye története, U. a.: Temesvár sz. kir. város története; *Szerelemhegyi Tivadar*: Kiskun-

félegyháza város monografiája (1882); *Szeremley Samu*: Hódmezővásárhely története; *Szirk Miklós*, Makó városának közönséges és az abban levő Ref. Ekklezsiának különös leírása 1836/73. (Csanád vármegyei Könyvtár 6.); *Sztriha Kálmán*, Kiskundorozsma története; *Szűcs István*, Debrecen város története; *Toneili S.*, Szeged; *Toóth János*: Halas monografiája (Nagykőrös 1861); *Varga F.*: Szeged város története; *Varga Gyula*, Kalocsa földrajza; *Veress Endre*: Gyula város oklevéltára; *Vicsay L.*: Kistelek története; *Zalotai Elemér*: Szentes tájai és felszínalakulása; *Zelizy D.*: Debrecen egyetemes leírása; *Zoltai Lajos*: Települések, egyházas és egyháztalan falvak (Debrecen, 1925); *Zsilinszky Mihály*, Szarvas város története (Budapest, 1898).

Dr. Eperjessy Kálmán
főiskolai tanár Szeged.